

SCHULTHEISZ EMIL: A MAGYARORSZÁGI JÁRVÁNYOK TÖRTÉNETÉBŐL

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Magyarország – bár a legjelentősebb világkereskedelmi utak sem a középkorban, sem az újkorban nem haladtak keresztül a területén – földrajzi fekvésénél és történelme alakulásánál fogva mégis rendkívül érdekes képét nyújtja a járványok keletkezésével és szinte mindenre kiterjedő hatásával kapcsolatos problémáknak, összefüggéseknek. A magyarországi járványok történetének jelentőségét még fokozza az a döntőnek mondható körülmény, hogy a XVI–XVII. században – de az azt megelőző és az azt követő időkben is, bár csekélyebb mértékben – Európa állandó hadszíntere volt, valóságos átjáróháza a világ különböző tájairól érkezett hadaknak: töröknek, tatárnak, németnek, olasznak, vallonnak és egyebeknek.

A történelem során három nagy pestisperiódust különböztetünk meg: 1., az Egyiptomban kezdődött és Bizáncban kulminált ún. Justinianus-féle pestist; 2., a XIV. századi „fekete halált” és 3., az 1896-ban kirobbant „pandémiát”; ennek periódusában élünk ma is.

A pestis voltaképpen „modell”-je a klasszikus járványoknak. A többi járványos betegség sem demográfiai szempontból, sem gazdaságilag, sem egyéb vonatkozásban nem hatolt oly mélyre, mint a pestis. A lepra például, éppen azért, mert már a kezdetkor kevésbé heveny formában lépett fel, mint a pestis, és annál összehasonlíthatatlanul kevesebb áldozatot követelt, de lefolyása a gyógyulás legkisebb kilátása nélkül évtizedekig elhúzódott a betegeknél, „látványos” és tartós volt, s jóval mélyebben bevészte nyomát az emberiség történeti tudatába, a kultúrtörténet beszédes emlékeibe, mint a pestis, mely pedig – bár a leprával ellentétben nem volt minden esetben halálos kimenetelű – a népesség tekintélyes részét gyorsan, mondhatni napok leforgása alatt döntötte sírba, s összehasonlíthatatlanul jelentősebb gazdasági, társadalmi és morális hatást gyakorolt.

Kézai Simon krónikájának szövegét elemezve arra a megállapításra juthatunk, hogy III. Henrik császár András királytól szenvedett vereségében szerepe volt a kitört nagyszámú maláriás megbetegedésnek.

A lepra, „bélpoklosság” hazánkban – éppúgy, mint Európa más államaiban – már a XI. században sok áldozatot szedett, s a XIV. századig a lepra-megbetegedések száma egyre nőtt.

Elvértve és egyes vidékeken azonban még a XVI–XVIII. században is előfordultak Magyarországon lepraesetek. Hogy a XIV. századig milyen gyakori volt hazánkban ez a félelmetes betegség, azt eléggé bizonyítják a legrégebb okiratos emlékeinkben nagy számban előforduló „lázár” és „poklos” összetételű helynevek. 1265 körül a Répce folyó közelében a bélpoklosoknak egész falujuk volt, ahol elkülönülten, talán valamely nem távoli gyógyító forrás közelében laktak. A leprára vonatkozó hazai feljegyzések aránylag igen szegényesek; a leprosoriumok nagy száma mégis a betegség elterjedt voltát bizonyítja.

A tatárdúlást követő „döghalál” mibenléte a hiányos tünetfeljegyzések miatt pontosan nem identifikálható, de súlyos veszteségeket okozó járványos és fertőző volta nem kétséges. A magyarság e korban elszenvedett 50%-os pusztulásában a tatárdúlást követő éhínségen, az ezzel járó születéscsökkenésen és a magas gyermekhalandóságon kívül a járványoknak jelentős szerepe volt.

El nem hanyagolható, de kevésbé rekonstruálható hazai járványoknál nagyobb, egyetemes kihatása volt hazánkban is a XIV. században ide behurcolt, és attól kezdve az országban évszázadokon át különböző időkben változó hevességgel pusztító pestisjárványnak, a „nagy pestis”-nek.

A „fekete halál” eredete a Krím-félszigeti Feodózia – az egykori Caffa – városa, mely a XIV. század elején Genua és Velence kereskedelmi támaszpontja volt. Az erődített városban lakó olasz kereskedőket és nagyszámú kíséretüket a tatárok ostrom alá fogták. Amikor a védekező olaszok a város feladására készültek, a tatárok seregében kitört a pestis. Ezerszámra pusztultak el a falak előtt az ostromlók, a többiek szerteszéledtek. A járvány azonban nem szűnt meg Feodózia felszabadulásával. Az olaszok hajóra szálltak és hazavitorláztak. De velük ment a pestis is. Már a hajóút folyamán az emberek egy része meghalt, az életben maradtak pedig – részben betegen, részben egészségesen – elterjesztették a pestist egész Itáliában. Nem sokkal a hajók megérkezése után kitört a pestisjárvány Genuában és Velencében. A lakosság 70%-a a betegség martalékává vált. A járvány a Brenneren átvezető kereskedelmi út mentén terjeszkedett tovább, és már ugyanazon év nyarán német területeken ütötte fel a fejét. 1349-ben Közép- és Észak-Németország területén, sőt Dél-Norvégiában tombolt, míg Lengyelországba, majd Oroszországba csak 1350-ben jutott el.

Magyarország igen hamar érintkezésbe került a pestissel. Nagy Lajos király ugyanis 1347-ben a pestisjárvány miatt szakítja félbe itáliai hadjáratát. A király felismerte, hogy nápolyi uralmának fenntartásához biztosítania kell a két ország közötti közvetlen tengeri összeköttetést. Ezért az éppenhogy lezajlott pestisjárványtól elnéptelenedett és legyengült, békét sürgető Velencével a dalmát kikötővárosok átengedése iránt új tárgyalásokat kezdett, de ennek esetleges sikertelenségére is számítva Genuával is egyezséget kötött, hogy velencei támadás esetén

hajóikkal részesítsék őt támogatásban. Velence békekövetei és a hadra felkészült genuai hajók egyidőben érkeztek Nápolyba, de a tárgyalásoknak hirtelen véget vetett a borzalmas erővel fellépett pestisjárvány.

Bonfini tanúsága szerint az 1348-ban Magyarországon teljes erővel dühöngött pestis alábbhagyott, de tízévi szünet után 1360-ban újra fellángolt. Abban az évben egyedül Budán 16 ezer embert, a lakosság tekintélyes részét ragadta el a halál.

A pestis következő fellobbanásának éve: 1380. Abból következtethetünk a járvány országos jellegére, hogy Nagy Lajos király 1381. október 20-án a még mindig nagy mértékben dúló pestis miatt általános perhalasztást hirdetett.

A századforduló elszórt jellegű, szűkebb körre kiterjedő helyi járványai után 1409-ben újult erővel jelentkezik a pestis. Sopron csaknem teljesen elnéptelenedett, ezért Zsigmond 1410. június 4-én a város újbóli benépesítése céljából az új betelepülők részére nyolcévi teljes adómentességet és egyéb könnyítéseket biztosított.

Alighogy alábbhagyott a döghalál pusztítása, 1439-ben a Titel körül harcoló magyar seregben vérhasjárvány tört ki, mely a sereget harcképtelenné tette, és a súlyos vereség fő okozójává vált.

1441-ben újból Budán pusztít a pestis. I. Ulászló király – nyilván az elkülönítés jelentőségét ismerő orvosai tanácsára – a jól izolálható Csepel-szigetre vonult vissza, a magával hozott lengyel hadakat pedig hazabocsátotta.

1453-ban és 1454-ben a sűrűn lakott Lőcse a járvány fő színhelye. 1455-ben és 1456-ban a Balkán felől érkezett új járványhullám árasztja el Magyarországot és Erdélyt a pestissel. A Belgrádból hazatért magyar keresztesvitézek terjesztették; csúcspontját Budán érte el, nyomában óriási éhínség járt. Ez a járvány áthúzódott 1475-re is, de utána csaknem két évtizedes szünet következett. 1475-ben Mátyás király egy oklevele emlékezik meg a Horvátországban meg nem szűnő pestisről, mely Magyarország dunántúli részeire is átcsapott. Erőssége egyre fokozódott, 1478-ban Mátyás királyt is az erdőkbe kényszeríti. 1480-ban már seregét sem kíméli a pestis; Bécsújhely ostroma alatt a magyar tábornok valóságosan megtizedeli.

1485-ben egy addig ismeretlen, angliai eredetű fertőző betegség, a sudor anglicus (angol veríték) pusztítja az ország lakosságát. 1494: a szifilisz megjelenésének éve Magyarországon. Ez a betegség kezdetben heveny fertőző formában jelentkezett, és járványszerűen terjedt – akkoriban még nem kizárólag nemi betegség jelleggel. A király Zsámbékra vonult vissza, s az egész nyarat ott töltötte, majd hosszú utazást tett az országban, s csak vargabetűkkel tért vissza Budára, ahol a járvány már szűnőfélben volt. Bakócz Tamás prímás is megkapta a betegséget, de nem esett annak áldozatául, igen sokan azonban belehaltak a nagy erővel fellépő betegség következményeibe.

1495-ben Európa-szerte – Magyarországon is – újból pestisjárvány dühöngött, melyről Heltai Gáspár és Istvánffy számolt be.

Miközben a pestis még 1496-ra sem adta ki az erejét, a Duna mentén tovább terjed a szifilisz. A keresztes hadak egyébként nemcsak a pestis, a szifilisz és a vérhas terjesztésében játszottak közre, hanem a lepra Erdélybe plántálásában is. 1498-ban Brassóban nagyobb számú lepraeset fordult elő, ekkor a város több helyiségből álló ispotályt emelt a leprabetegségek számára.

Az 1510. évi pestisjárvány miatt II. Ulászló király Budáról Pozsonyba, majd Morvaországba menekült, s az ország kormányzását Perényi Imre nádorra bízta. A pestist ismét nagy éhínség követte. Nagyszebenben ez évben Hans Saltzmann erdélyi orvos erős vesztegár felállításával elérte, hogy az országos pestis, mely Erdélyben is igen heves volt, a várost megkímélte.

1529-ben Bécs ostrománál I. Szulejmán szultán seregében a „morbus hungaricus” tömegesen pusztított. Ezt a kórmejelölést fenntartással kell fogadni. A hiányosan fennmaradt leírások alapján inkább feltételezhető, hogy a Bécset ostromló török sereg soraiban vérhas dühöngött.

A XVI. század közepétől kezdve a hazai íráskultúra fejlődése következtében a Magyarországon pusztított járványokról sokkal több feljegyzés maradt.

Egész országrészekre vonatkozó feljegyzések csak csekély számban maradtak fenn. A városi krónikák, egyházi és világi személyek feljegyzései csak a szűkebb pátriára vonatkoznak. Ezek egybevetése alapján kiemeltük a jelentősebb járványokat.

Súlyosabb magyarországi járványok a

XVI. század közepétől

Év	Hely	A járványos betegség megnevezése	Események
1554	Országos	Pestis	„Köznyomor”; a rendek a királytól adóelengedést kérnek. Egyedül Nagyszombaton 3200 haláleset.
1562	Országos	Pestis	I. Ferdinánd 'Infektionsordnung'-jának megjelenése.
1566	Dunántúl	Morbus hungaricus	Súlyos pusztítást végez a német sereg soraiban.
1571	Országos	Pestis	
1594	Dunántúl	Kiütéses tífusz	Szinán pasa seregét visszavonulásra kény szeríti.
1597	Dunántúl	Morbus hungaricus	Montecuccoli seregei nagy veszteséget szenvednek; hadjárata sikertelen.
1597	Temesvár	Kiütéses tífusz	Temesvárról itáliába hurcolják a hazatérő olasz katonák.

1600–

1602	Felvidék, Erdély	Pestis	Éhínség, tömeges halálozás (egyedül Besztercén 13.000 halálest), határforgal- ben adóelengedés).	mi korlátozás Lengyelország felé
1603–				
1604	Országos	Pestis	Erdélyben nagy inség és lázadás.	
1621–				
1622	Országos	Pestis	Pl. Debrecenben 2000, Lőcsén 1700 ha- Átterjed Lengyelországba.	láleset.
1628	Erdély, Pécs és környéke	Himlő, pestis		
1632–				
1634	Felvidék, Erdély	Pestis	Tárnoki széket emiatt Sopronba helyezik; Brassóban 11.000 halott.	csupán
1644–				
1645	Országos	Pestis	Főleg a városokban.	
1645	Felvidék	Pestis	Csupán Iglón 2000 halálest.	
1653	Felvidék	Pestis	Lengyelországgal kereskedelmi tilalom. ellenére onnan érkezik.	Ennek
1654–				
1655	Városok	Pestis		
1659–				
1660	Pozsony	Himlő		
1660–				
1662	Erdély, Szepesség	Pestis	1660-ban Erdélyben 10.000 halálest. Éhínség követi. 1661-ben a török és a császári táborban	nagy pusztítást
			végez.	
1676–				
1679	Városok	Pestis	Csupán Pozsonyban 11.000 halálest.	
1680–				
1681	Felvidék	Pestis	Országgyűlést Sopronba helyezik.	
1683	Bécs	Kiütéses tífusz	Apafi Bécset ostromló seregét pusztítja.	
1685	Buda	Vérhas	Ostromló sereg széteszlik.	
1686	Buda	Vérhas (?)	20.000 halálest.	

- 1690–
- 1692 Országos Pestis I. Lipót pestisrendelete. A ragályt Belgrádból hazatérő sebesültek hurcolták be. Savoyai Jenő seregében 30.000 haláleset. 1698 Erdélyi városok Pestis
- 1700 Délvidék, Erdély Pestis Eredményes intézkedések megvédik a hadsereget a járványtól.
- 1706 Nagyszeben Pestis
- 1707 Duna mentén Malária
- 1708–
- 1711 Országos Pestis Fekete himlő Magyarországon és Erdélyben félmillió haláleset. Érsekújvár felszabadítása meg- hiúsul, mert Rákóczi 16.000 főnyi serege 3000-re csökkent a pestis miatt.
- 1713 Pozsony Pestis
- 1717–
- 1719 Erdély Pestis Csaknem a lakosság fele kivész.
- 1724 Erdély, Sopron Himlő
- 1737–
- 1740 Országos Pestis
- 1744 Országos Pestis Utolsó országos pestisjárvány; 310.000 haláleset.
- 1755–
- 1756 Bereg megye, Erdély Pestis Erdélyben 4000 haláleset.
- 1758–
- 1759 Bánát, Erdély Sziifilisz
- 1770–
- 1771 Erdély Pestis Csökkenő mortalitás.
- 1795 Szerémség, Erdély Pestis Csak elszórtan lép fel.

Ezt az utolsó pestisjárványt még több, helyi jelentőségű járványos betegség fellépése követte, de ezek gazdasági, katonai és erkölcsi kihatása már távolról sem volt olyan nagy, mint a megelőző pestis, vagy mint az 1831-ben hazánkba betört kolerajárványnak.

1830 előtt a kolera teljesen ismeretlen volt Európában. Hazája India, főleg annak keleti, mocsaras vidékei, ahol még ma is honos. Itt évezredek óta fel-feltörő járványhullámok árasztják el az ország egyes részeit. 1817-ben egy addig ismeretlen méretű járvány tört ki, mely egész Indián keresztülvonult. Dél felé haladtával 1818-ban ért el Bombay-be, az év végén Arábiában bukkan fel, átcsap Afrikába. 1818 és 1823 között a karavánutakon keresztül Kínán át eljut Szibériába. A következő hat év ázsiai terjedésének ideje, mely időszak vége felé már az európai Oroszországba is eljut. 1830-ban már Ukrajnában is teljes erővel dühöng. Az orosz hadsereg becipeli Lengyelországba, ahonnan egész Európa fertőződik. Bécsben 1831-ben tört ki, és 1832 márciusáig pusztított.

Magyarországra 1831-ben a galíciai határszélen sószállítással foglalkozó rutének hozták be. Egy hónappal a járvány kitörése után, 1831. augusztus 5-én 333 községből 11.987 megbetegedést jelentenek; ebből 4876 halálos kimenetelű.

A helytartótanács megelőző intézkedései nem sok sikerrel jártak. Az oroszországi kolerajárvány hírére már 1830. december 21-én kiadják a kötelező egészségügyi intézkedéseket tartalmazó rendeletet, mely tulajdonképpen nem más, mint a XVI. és XVII. században közzétett pestisrendeletek módosított kiadása. Megalakítják az „egészségre ügyelő állandó kiküldöttség”-et, melynek feladata a rendeletek betartása és a helytartótanács informálása. A galíciai határt katonai kordonnal zárják le. Az ország területére húsz királyi biztost neveznek ki. Ezek megalakítják a megyék kolerabizottságát, beosztják az orvosokat, az országutakra állandó őrséget állítanak, veszteglőházakat és koleraházakat rendeznek be. A vármegyéket is kordonnal veszik körül. Minden megye másképp hajtja – vagy nem hajtja – végre a rendeleteket. A vesztegzár sok helyütt teljesen formális, érthető, hogy a járvány akadálytalanul terjed országszerte. Mint az előző korok folyamán oly sok esetben, a lakosság a zsidókat és az orvosokat gyanúsítja a kutak megmérgezésével és a betegség terjesztésével. Zemplén, Sáros, Szepes és Gömör megyében – ahol nyolc hónap alatt több mint félmillió ember betegedett meg, s ezeknek mintegy fele a kolera áldozatául esett – véres zendülés tört ki. Ezt az 1831–32-ben lezajlott ún. „nagy-kolera” járványt 1836-ban követte a „kis-kolera”, mely kb. 80 ezer embert betegített meg, 58%-os mortalitással. Ezután 1848–49-ben, 1854–56-ban, 1872–73-ban volt nagyobb kolerajárvány. Bár kimutatásunkba csak a legnehezebb, illetve a legjobban dokumentált járványéveket vettük fel, így is kitűnik, hogy a legsúlyosabb emberirtó epidémiák szakadatlan egymásutánban, minden nemzedék életében többször is végigszántottak az ország lakosságán. A nagy járványokat – főleg a pestist – éhínség előzte meg és követte is. Gyakori kísérői a félelem tömeges reakciói.

Súlyosabb hatást gyakorolt a lakosságra az ún. flagellánsmozgalom, melyet ugyan az egyházi felsőség a későbbiek során tilalmazott, de voltaképpen végig szerzetesek vezetése alatt futotta meg félelmetes pályáját. Az „önostorozók” testvériségei a késő középkorban keletkeztek. Egy-egy szerzetes, olykor néhány különösen megszállt világi ember köré „bűnbánó csoportok” tömörültek, és faluról falura, városról városra vonultak. Öltözetük mindössze a bűnbánók vörös keresztjével megjelölt ingből állt. Aki felvételét kérte a bűnbánó önostorozók testvériségébe, kötelezte magát, hogy annyi napig tart ki a processzióban, ahány évet addig leélt. A falvakban, városokban harangzúgás közepette fogadta őket az egybegyűlt, ámuló nép. A templomokba vonultak, s ott egyesek a vértanúk oltárai előtt bűnbánó énekeket zengve ostorozni kezdték magukat, míg mások szabad terekre vonultak, ahol derékig lemeztelenített testüket egy választott „mester” ostorozta, miközben a pestis megszűnéséért imádkoztak. Ez a pszichotóp járvány több hullámban rohant végig Európán, s lavinaszerűen előrehaladva egyre több embert ragadott magával, míg végül is tízezres tömegek vonultak Nyugat- és Közép-Európa országútjain önmagukat ostorozva. A „rend” hihetetlen gyorsasággal nőtt és terjedt. Németországban, Hollandiában, Svájcban elárasztották a városokat, és hiába küldte a francia király a flagellánsereg megállítására országát határára katonaságát, az maga is a fanatikus tömeg hatása alá került, és térdre hullott az egzaltált, szuggesztív flagellánshad előtt. Hiába emelte fel szavát a mozgalom elharapódzásában végül is eretnokséget látó egyház is, a flagellánsmozgalom mindaddig kísértett, amíg a pestisjárványok meg nem ritkultak. A felső-magyarországi flagellánsmozgalom drámai leírását kapjuk Arany János 'Toldi szerelme' nyolcadik énekének 91. versében:

„Vág vize mentében nagy csapat emberre
Talált, kik üvöltve és magokat verve,
Viszik – mint madarak költözve ha szállnak, –
Fekete hírét a fekete halálnak.”

Sok példa van arra, hogy helyi intézkedések – elsősorban városi rendelkezések – igyekeztek egy-egy fenyegető járványnak gátat vetni. Ennek legjellemzőbb példája a raguzai vesztegzár felállítása, mely a történelem során az első szabályos, 40 napig tartó elkülönítés, tehát igazi karantén (quarantana) volt (1377. július 27-i rendelkezés). Velencében ugyan három évvel hamarabb, de csak 30 napos elkülönítés volt. Az első elkülönítő és gyógyító intézmények állandósultak. Hazánkban 1510-ből származik az első adat arról, hogy egy város vesztegzár következtében megmenekült a pestistől. Saltzmann János orvos Erdélyben Nagyszebent erős – és következetesen végrehajtott – vesztegzárral meg tudta őrizni a környéken erősen dúló pestistől. Közép-Európában a vesztegzár mint pestis elleni központi óvintézkedés először I. Ferdinánd – Stájerország részére kiadott – 1521. szeptember 15-i pátensében jelentkezik. Ferdinánd Stájerországot a Magyarországon ekkor már dühöngő pestis ellen kívánta megvédeni, amikor

Saltzmann János elveit magáévá tette, és rendelkezéseinek középpontjába a vesztegzárat, illetve az elkülönítést helyezte. Az 1562-ben kibocsátott rendszabály, mely a pestis elleni védekezés valamennyi fontos elvét tartalmazza, az ún. „Ordo pestis” már hazánkra is vonatkozik. E nyílt parancs összegezi mindazokat a rendelkezéseket, melyek korábban részutasítások formájában már megjelentek. Különösen fontos ez a rendelet azért, hogy mintául szolgált minden később kiadott járványrendszabály számára. Szigorúan a vesztegzár intézményéhez ragaszkodik; a benne kifejtett elvek nagyjából máig is irányadók.

Az a modern, általánosan elfogadott és igazolt álláspont, mely szerint a fertőző betegségek terjesztője elsősorban maga a fertőző betegségben szenvedő, vagy a fertőzést még lappangva magában hordó egyén s annak közvetlen holmija (akár mert közvetlenül tartalmazza a kórokozót, akár mint pl. a közvetítő pestisbolhák hordozója), az 1562. évi Ordo pestisben alaptételként szerepel. 1659-ig 13 ilyen – hazánkra is vonatkozó – *Infectionsordnung* jelent meg. Helyi járványok esetén a későbbi századokban az államhatalom beavatkozása a megfelelő hatóságokon keresztül ment végbe; addig a megye, illetve a város dolga volt, hogy tesz-e valamit a járványokkal szemben.

Ezeknek a rendelkezéseknek a járványok szempontjából pozitív intenciói, gazdasági és egyéb intézkedései sokszor teljes értetlenségbe, ellenséges reakciókba ütköztek. Így pl. Gonzaga Ferdinand 1601. augusztus 9-én mint felső-magyarországi főkapitány felkéri Kassa városa tanácsát, hogy a Lengyelországban dúló pestisre tekintettel a kassai országos vásárokat ne tartsa meg. A tanács – tartva a hátrányos anyagi következményektől – erélyesen ellenáll, és csak az egyik pap pestishalála után hajlandó a rendeletet végrehajtani. 1652-ben az ugyancsak Lengyelországban dúló pestis behurcolásának veszedelme miatt Wesselényi nádor megtiltja a kassaiaknak a lengyelekkel való kereskedést. Ez az intézkedés egymagában nyilván nem volt kielégítő, mert 1653-ban a pestis megjelenik Felső-Magyarországon. 1710. november 11-én az erdélyi gubernium Udvarhelyszéken is eltiltja a városokat, minthogy – mint írják – „eddig is efféle confluxosok miatt esett a pestisnek való terjedése”.

A XVIII. század elején egyre több olyan rendelettel találkozunk, melyek egy-egy járvány lokalizálását célozzák. Az 1709. november 23-án kelt királyi rendelet hosszú sorát közli azoknak a városoknak, ahol veszteglőintézetek és lazarettek állítandók fel. A központi hatalom nemcsak vesztegzárral, hanem a veszteglőintézetek orvosi ellátásával is igyekezett a járványoknak elejét venni. 1710-ben például, midőn hazánkban az orvoshiány igen nagy volt, a bécsi kormány katonáorvosokat küldött a pestis leküzdésére. Hogy a bécsi hatóságok ezzel az intézkedésükkel az örökös tartományok megvédésére törekedtek, az mit sem változtat ennek gyakorlati, pozitív jelentőségén. De ebben az időben a helyi hatóságok sem hanyagolták el mindenütt a védekezést. Így adalék van arról, hogy Pest és Buda az 1738. évi pestis alatt még egymás ellen is vesztegzárral

védekezett. A XVIII. század közepén a veszteglőházak a vesztegzárak és egyes területeket körülvevő veszteglővonalak őrzését a rendeleteket kibocsátó központi hatóság igen komolyan vette. Az 1739. évi budai járvány idején módosították a posta útvonalát, akként, hogy a fertőzött város megkerülésével a bécsi postát Vác és Péterváradon át irányították a Duna-Tisza közére. 1740-ben a veszteglővonalak átlépőire már halálbüntetés vár.

Sajnos az üdvös rendelkezések szabotálásában rendkívül gyakran maga a katonaság járt elől. Somssich Antal, Somogy megyei alispán 1739. november 10-én feljelenti gróf Wallis tábornokot, hogy negyven emberével áttörte a kordont és Szigetvárra ment. Ugyanezt cselekedte mindjárt utána a bajor gyalogos katonaság és a Scheer-féle ezred is. Ahol a központi hatóság által elrendelt szigorú vesztegzár életbe lépett, ott az eredmény ritkán maradt el. Erre utal Ausfeldt doctor, szegedi pestisorvos 1708-ból származó jelentése, melyből kitűnik, hogy Szegeden mindössze 182 ember halt meg pestisben, míg a csaknem ugyanolyan lélekszámú Aradon, ahol az elkülönítés nem történt meg, a halottak száma több mint 3000 volt.

A XVIII. század második felében bevezetett járványrendészeti szabályok elválaszthatatlanok Chenot Ádám (172-1789) nevével. Nagy elméleti felkészültségű orvos volt, jelentős gyakorlati tapasztalattal. Már első könyve, melyben latin nyelven ismerteti az 1766. évi erdélyi pestisjárvány megfékezése kapcsán szerzett tapasztalatát, jelentős nemzetközi visszhangot keltett. Rövidesen németül is megjelent. Neki, Erdélyország későbbi főorvosának köszönhető, hogy a század végére sikerült valamennyire megfékezni az ország határain pusztító pestist. A határőrvidékek vesztegzárláncolata, a cordon sanitaire pedig csaknem a XIX. század végéig állta útját a járványos betegségeknek, ha nem is sikerült mindig megakadályozni azok behurcolását. Teljes védelmet a legszigorúbb határzár sem nyújthatott. A helyi hatóságok, nemritkán a központi hatalom által sugalmazott ténykedései közül különösen figyelmet érdemelnek a szomszédos területek járványhelyzetének felderítésére irányuló intézkedések. Nemcsak a hírközlés lassúsága miatt, hanem azért is, mert a nép, de gyakran a hatóságok is eltitkolták a járvány fellépését, szükség volt egy különös intézményre: az ún. pestiskémek szolgálataira. A minden országra jellemző titkolódzás légkörében az ország határához közel fekvő városok alkalomszerűen – járvány közelgésének hírére – vagy akár rendszeresen, kiküldték pestiskémeiket a szomszédos országokba a járványhelyzet kipuhatolása végett, hogy a szükségnek megfelelő rendszabályokat léptessenek életbe. 1679 júniusában Sopron város tanácsa Pozsonyba küldi az egyik bizalmas emberét, ellenőrizze, hogy nem lépett-e már fel a Bécsből fenyegető pestisjárvány.

A pozsonyi tanács – amikor ennek tudomására jut – tiltakozik a gyanúsítás ellen, és azt írja a soproni tanácsnak, hogy csak a nyári időben szokásos mindenféle lázas betegség észlelhető a lakosság körében. Pedig akkor már javában pusztított a járvány, mely rövid idő alatt jóval több mint 10 ezer pozsonyi polgárt vitt a sírba. A pozsonyi tanács ugyanis attól félt, hogy a járvány

hírére zárlatot vonnak a város köré, ami anyagi romlásba dönti a polgárokat. 1738-ban a budai pestisjárványt a városi tanács szigorúan titkolta, s amikor a sebészek jelentést akartak tenni, a polgármester és a többi tanácsúr keményen megfenyegette őket arra az esetre, ha nem állnak el szándékuktól. 1751-ben a pancsovai veszteglőintézet igazgatója elzáratja a déli határt, és megbízható kémeket küld ki Törökországba, hogy az ott uralkodó pestisjárványról értesítést kapjon. Néha maga a helytartótanács is utasította a határszéli megyéket, hogy a szomszéd tartományokba pestiskémet küldjenek. 1739-ben a helytartótanács utasítja Sáros megye hatóságát, hogy a szomszédos lengyel területeken kémkedjenek arra nézve, kitört-e ott a pestis. Pestisgyanú esetén egyébként a vármegye által kiküldött egészségügyi biztos – a megyei tisztikar tagja – egy sebész társaságában, katonai kísérettel sorra járta a falvak házait, hogy saját szemével győződjék meg arról: nincs-e valahol gyanús beteg.

A központi hatóság intézkedéseinek nemcsak járványvédelmi vonatkozásai vannak, hanem a járványkövetkezmények korrekcióit célzó intézkedései is. Ezek elsősorban természetesen gazdasági jellegűek. A központi hatalom a járványt követő ínséges időkben adóelengedésekre határozta el magát, hogy ezzel elejét vegye a „misera plebs” végső romlásának, az elvándorlásnak és egyéb jóvátehetetlen következményeknek. 1602-ben még a kegyetlen Basta is – tekintettel Beszterce lakosainak a pestis által okozott nyomorult állapotára – egy évi hadmentességet ad, s egy évi adójukat is elengedi. Ezekhez az intézkedésekhez csatlakoznak a telepítések is. Így az 1409. évi pestist követően Zsigmond 1410. június 4-i határozatában a város újbóli benépesítése céljából az új lakosok részére adómentességet és egyéb könnyítéseket biztosít. 1738-ban Békés megyében a pestis által elpusztított lakosság kiegészítésére Harrucken Ferenc főispán újabb telepítési műveletbe kezdett, amikori főleg Ausztriából, Bajorországból s a Rajna mellől hozott telepéseket Gyulára. Példájukat sokan követték. A járványok befolyásolták Európa valamennyi népének életét. Az 1348–49. évi fekete halál viszonylag kevésbé sújtotta hazánk lakosságát, mint a legtöbb ország népességét, de a későbbiek során – azáltal, hogy Magyarország több mint másfél évszázadra nemzetközi küzdőtérre vált – a helyzet ellenkező irányba fejlődött. Hazánkban olyan években is dühöngött a ragály, amikor Európa-szerte nem számoltak be járványról a feljegyzések, és egykorú nyugati krónikák sokszor esztendőről esztendőre a biztonságos messzeség sugallta nyugodt részvét hangján adnak hírt a háborúk és ragályok közös termékéről, a magyarországi éhínségekről is.

A járványok jelentősen befolyásolták a hadműveleteket és a hadihelyzetet is. A magyar csapatok a XVI–XVII. században nem egyszer már fertőzötten érkeztek a hátszágából a hadműveleti területre, vagy pedig közvetlenül a döntő hadicselekmény előtt tört rájuk a ragály; mind a két változat természetesen döntően befolyásolta a katonai események alakulását. Így pl. 1439-ben a Titel körül harcoló magyar csapatok soraiban vérhasjárvány tört ki, mely eleve

eldöntötte az ütközet kimenetelét. 1594-ben viszont a kiütéses tífusz kényszerítette visszavonulásra Szinán pasa Dunántúlon operáló hadait. 1684-ben elmarad Budavár ostroma a keresztény seregek soraiban kitört vérhasjárvány miatt. 1710-ben Rákóczi a seregében fellépett pestisjárvány miatt nem tudja felszabadítani a körülzárt Érsekújvár kuruc helyőrségét. Igen sokszor éppen az előrenyomuló vagy visszavonuló hadsereg hozta magával az addig megkímélt területre a pestist és egyéb kórokat.

1690–1692-ben visszaérkezett sebesült katonák elterjesztik az újabb pestist, mely országos méretűvé válik. 1737-ben a pestissel fertőzött osztrák hadak Moldvából Erdélybe plántálják át a „döghalált” stb. A háborúk voltak a további járványok legnagyobb okozói és egyben terjesztői is; ez a megállapítás különösen érvényes Magyarországra. A XVI. század második felében az örökös hadjáratok következtében az egykori virágzó, állandó művelés alatt állt tájak elnéptelenedtek, elmocsarasodtak, az erdők kipusztultak, egész országrészek vesztették el kultúrtáj-jellegüket. A magyar lakosság megmaradt, betegségeken keresztül esett része fokozatosan „alkalmazkodott” a rossz ivóvízhez, a mocsarak bűzös kipárolgásához, a szúnyogfelhőkhöz, és biológiai létét tovább folytathatta, de a temérdek idegen zsoldosban az új betegség, a „morbus hungaricus” sokkal nagyobb veszteségeket okoz, mint a török. Így lett Magyarország a „németek temetője”. Az 1566. évi hadjáratból hazatérő katonák elviszik Bécsbe, ahonnan Németországba, Hollandiába, Burgundiába, majd Angliába vándorol az új járványos betegség, mindenütt rengeteg halálos áldozatot követelve. Az esetek túlnyomó többségében az akkori közegészségügyi viszonyok közepette lehetetlenség volt a seregek megóvása a járványoktól, és az örökös felvonulás állapotában lévő ország járvány okozta embervesztése évszázadokon át messze túlhaladta – gyakran többszörösen is – a hadi események következtében elhalt személyek számát. A Rákóczi-szabadságharcban mintegy 350–400 ezer főben állapíthatjuk meg a járványok áldozatainak számát; ugyanakkor, amikor a hadrakelt sereg összes embervesztése nem érte el a százezer főt. Leszögezhetjük, hogy közvetlen hatásukban az állandósult háborúk okozta járványfokozó és járványfenntartó tényezők az ország hadipotenciálját végzetesen csorbították, közvetett hatásukban pedig döntően befolyásolták a hadiesemények alakulását. A járványok katonai-honvédelmi hatásának méreteit is meghaladják a járványok gazdasági hatásai a depopuláció (elnéptelenedés) és annak közismert következményeivel.